

Хомік О. Є.,
кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української мови
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Капустяньська С. О.,
магістр кафедри української мови
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

МОВНИЙ ОБРАЗ ПАСТУХА В УКРАЇНСЬКИХ КОЛЯДКОВИХ ПІСНЯХ

Анотація. Стаття є спробою реконструкції мовного образу пастуха в текстах українських колядкових пісень, дослідження номінацій на позначення зазначеного образу, аналізу символічних функцій пастуха та його головних атрибутів, зокрема пояса та музичного інструмента. З'ясовано, що архаїчний образ пастуха зазнав суттєвої трансформації, зумовленої впливом християнства. У перших колядках пастух постає амбівалентною істотою, що поєднує чужий і людський простір, його вівці – душі предків, які під час зимових свят приходять до людських осель. У контамінованих колядкових піснях образ пастуха набуває меліоративного значення, його заступають святі охоронці худоби – Святий Георгій Побідоносець (Григорій, Юрій, Єгорій, Ягорій), Святий Микола Чудотворець, Святий Власій чи сам Господь. У цих текстах простежується чітка кореляція між функціями святого в народній традиції та діями, що відбуваються внаслідок його гри на трубі.

Аналітичні номінації на позначення пастуха є величальними (*гrecний, тишиний, гордий* тощо), часто доповнюються епітетами-кольороназвами (*білий, срібний* тощо), що зумовлено не лише колядковою традицією, а й указівкою на те, що пастух – представник чужого надприродного світу. Сакральне число 3 в аналізованих назвах пастуха та його атрибутів вказує як на довершеність охоронців худоби, так і на вертикальну структуру всесвіту, і може бути репрезентовано імпліцитно та експліцитно (*три вівчарики; три ужівки; одна труба золота, друга – срібна, інша – хитра*).

Магічні атрибути пастуха, зокрема пояс та музичний інструмент, теж зазнають трансформацій. Важливим, зокрема, є спостереження, що в християнізованих колядках святі пастухи ніколи не бувають підперезаними. Імовірно, це пов'язано із повною зміною їхньої статусної ролі – із «чужого серед своїх» до сакрального представника надприродного світу. Музичний інструмент пастуха та його звук у народній традиції є магічним, виконує перш за все оберегову та продукувальну функції.

Ключові слова: колядкові пісні, мовний образ пастуха, номінації, символічні функції, контамінація, християнізовані тексти.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Останні десятиліття ХХ – початку ХХІ ст. відзначаються значною зацікавленістю лінгвістів до вивчення мови української народної культури, зокрема текстів календарно-обрядової творчості, які, на жаль, за наших часів дуже швидко

зникають. Їх залишки, що за своїм походженням належать до епохи язичництва, становлять народну філософію та світогляд народу. Матеріали української народної словесності протягом тривалого часу залучалися для реконструкції усієї слов'янської культури. Власне ж українська проблематика начебто «розчинялася» в контексті загальнослов'янської. Хоча на сучасному етапі вивчення, збереження та відновлення української духовної спадщини важливо звертатися саме до матеріалів обмеженої її сфери, реконструкції окремих мовних образів, що дозволить поглибити наявні в лінгвістиці наукові уявлення про взаємозв'язок мови і свідомості, дослідити лінгвістичні механізми формування архаїчної лексики, відтворити традиційну для українців картину світу. Так, одним із найархаїчніших образів української усної народної словесності, зокрема колядкових пісень, є образ пастуха.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Перші спроби дослідити походження зазначеного образу припадають на другу половину ХІХ ст. [1; 2]. На цьому реконструкція мовного образу пастуха фактично припинилася. На сучасному етапі розвитку етнографічної, історичної, мовознавчої науки помічаємо лише побіжні, спорадичні згадування образу пастуха в календарно-обрядовому циклі українців [3; 4; 5].

Формулювання мети статті. Мета нашої розвідки полягає в дослідженні мовного образу пастуха в українських колядках, визначенні його статусної ролі, номінацій на його позначення, з'ясуванні символіки й функцій головних атрибутів означеного персонажа (пояс, труба).

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Етимологія слова *пастух* надзвичайно давня, пов'язана з індоєвропейським коренем **rā-*, який означає «пасти (худобу), стерегти, доглядати» [6, с. 309]. Цей образ в українській народній традиції є амбівалентним. Так, у пастухи частіше обирали чоловіка без землі, якому здоров'я не дозволяло стати до рільництва, адже вважали, що тілесно слабка людина неодмінно наділена таємничою надприродною силою [7, с. 355]. За народними віруваннями, пастух може спілкуватися з тваринами та рослинами, із небесними світилами й підземним царством (душами померлих). Він наділяється багатьма табу, бо володіє чаклунською силою, особливими окультними знаннями, спілкується з духами, водяниками, різноманітними божествами [7, с. 393].

Сакральна постать охоронця худоби може викликати дощ: небесною чередою в народній свідомості уявлялися дощові хмари [7, с. 94]. Пастух уважається місцевим цілителем, але водночас чужинцем, ворожбитом, який, наприклад, може відбирати молоко в овець, шкодити громаді [8, с.43]. Окремо варто сказати про атрибути пастуха, яким теж надавалася магічна сила: батіг, посох, музичні інструменти (ріг, дудка, свисток, труба, трембіта).

Звертаючись до реконструкції образу пастуха, варто згадати гіпотези, які висували науковці ще в XIX ст. Так, І. Нечуй-Левицький у досліджуваному образі вбачав постать Івана-Громовика, світлого бога грому й блискавки. Про надприродну постать пастуха йдеться й у міфі про бога, який помирає та воскресає. Отже, пастух залучається до основного індоєвропейського міфу, у котрому фігурують пастуші стада, що переходять від бога-громовержця до його супротивника. Пастухи ці є богами-антагоністами, у язичництві їх репрезентують Велес і Перун [9, с. 388]. Унаслідок впливу християнської традиції цих язичницьких богів-охоронців худоби заміняє Святий Юрій (Георгій, Григорій, Юрій, Ягорій), Святий Миколай, Святий Власій чи сам Господь [10, с. 45]. Народні уявлення про надприродних святих охоронців і пастухів худоби відбиваються в різних фольклорних текстах: «*Святий Отче Спас, Щоб ти мою скотину пас; Святий Миколай, додому навертай; Святий Отче Ягорій, собак припнай і лихих лиходіїв, щоб бистирими очима не всмотряли*», «*Святий Георгій Побідоносець, сохрани овець моїх від ябедників, від ябедниць. Заступи їх, Господи, чугунною лавою*» [11, с. 243].

В українських колядкових піснях пастух теж функціонує передусім як сакральний гість, представник іншого (чужого) світу. Зауважмо, що первісне значення слова **gostis* – «чужинець, чужоземець» – зафіксоване в етимологічному словнику української мови, тобто сакральна істота, яка з'єднує людський та потойбічний світи. Тексти колядкових пісень фіксують такі номінації на позначення пастуха: «*білий вівчар*», «*білий молодець*» [12, с. 59], «*хлопець-молодець*» [12, с. 156], «*гордий молодець, бутєсець овець*» [12, с. 154], «*три вівчарики*» [12, с. 154], «*парубки з овечками*» [12, с. 155], «*пшине вівчаря*» [12, с.157], «*два три Королі*» [12, с.43], «*три пастиречки*» [12, с. 110], «*три вівчарикі, всі три сваякі <...> пророкі Божій*» [12, с. 19] «*гречний молодець*» [12, с. 46], «*кгречний молодчик*» [12, с. 40] тощо. Як бачимо, назви на позначення пастуха є суто величальними. І це не лише данина колядковій фольклорній традиції: «Ті описи багатства, життя, краси, мудрості... се магічні закляття багатства, щастя, шани і слави» [13, с. 136]. Таке віншування пастухів, як і інших гостей-учасників обряду, може свідчити про них як про вищих сакральних істот. Зокрема, епітет *білий* (*золотий*) є традиційним для характеристики представників потойбічного світу. «Це колір сакральності, верховенства, тому найчастіше він поєднується з іншими атрибутами влади, царственості, особливої магічної сили» [14]: «*Іхав св. Юрій на білій горі, на білім коні, білі поводи ...*» [14], «*Ой із гір, із гір а з полонини / Вийшли ж ми відти турма овечок, / А й а за ними три білі вівчарики*» [14].

Неодмінними супутниками пастуха в текстах колядок та щедрівок є отари овець, які почасти порівнюється чи то з білою, чи то з чорною хмарою: «*З-за онтої гори біла хмарка, / То не хмарка – біле стадо овець*»; «*Ой з-за гори, з-за полонини / Виходить же ми чорна хмарочка, / Ой не є ж то ми чорна хма-*

рочка / Ой є ж то ми овець гурмочка». Можемо припустити, що в образі вівці реалізується комплекс уявлень, пов'язаних із культом предків, зокрема, гуцули вважали: у цьому образі втілено душі праведників, які потрапляють у рай [15, с.403]. Отже, образ пастуха варто розглядати як сакрального гостя, посланця з іншого світу, вівці ж уособлюють загиблих предків, котрих завжди під час зимових свят запрошували їхні родичі в людський простір. Уважалося, що на Святийвечір разом із Колядою сходять на землю боги Спас та Велес, а до хати господарів прийдуть добрі духи-душі пращурів, які оселяться в Дідухові аж до Щедрого вечора. Вірили, що прародичі опікуються домашніми, а також оберігають поля й ниви, тому на Святийвечір ставили пусті миски для них теж [15, с. 82]. Цікаво, що з культом предків був пов'язаний звичай, за яким, сідаючи до трапези, або вже після неї на нове місце, треба було його продуги, щоб ненароком не «привалити яку-небудь душу» [15, с. 269].

У колядкових текстах пастухи як сакральні гості мають певні магічні атрибути, зокрема пояс (і різноманітні його варіації) та музичний інструмент.

Пояс і підперізування загалом мають магічне значення, пов'язане з ідеєю досконалості, нескінченості й цілісності, обереговості, ідентифікації. За словами дослідників, пасок мав захисні властивості кола. Саме він маркує середину або центр космосу, а також уподібнюється до пуповини як життєвого потенціалу, це й визначає його зміст як апотропея [15, с. 423].

У колядках знаходимо такі назви на позначення пояса й підперізування пастуха: «*заперезався чорнов ожинов*»; «*опасався він шарим поясом*»; «*заперезався ремениною, / поверх ременю чом ужинкою*»; «*заперезався, гей, ожинкою*»; «*заперезався трьома ужівками*»; «*заперезаний срібним поясом*», «*на тим молодці сірая гунька*» тощо.

Пасок у колядкових текстах головним чином варто розглядати як універсальний медіатор, інструмент налагодження контакту між своїм та іншим світом [15, с. 232]. Зокрема, ожина, якою в досліджуваних піснях підперізуються пастухи, поряд зі значенням обереговості, ознаками святості, пов'язана з нечистою силою та світом мертвих, а також є посередником між світом людей і хтонічних істот [15, с. 180]. Цікавою для аналізу, зокрема, є діалектна назва мотузки з лози, гужви *ужівка* (*ужинка*). Слово має праслов'янське походження та пов'язане з *(v)ozьlь «вузол» і *vęzati «в'язати». Позаяк в образі пастуха І. Нечуй-Левицький убачав постать пастуха-Громовика, за його словами, «ужевка одначе служить символом блискавки, бо похожа на гадюку й вужа, в образі котрих народи споконвіку зъявляли собі блискавку» [15, с. 521]. Попри те, що етимологічно *ужівка* не пов'язана з лексемою *вуж*, у народі дійсно є вірування, за котрим охоронця змія-вужа можна вбачати в поясі, яким підперізувалися, а також у захисних талісманах: кільцях, намистах, сережках [15, с. 521].

У деяких колядках зроблено акцент на тому, що пасок *срібний* / *шарий* (так само й *сіра гунька* – верхній одяг із домотканого грубого сукна). Колір має амбівалентну семантику. З одного боку, срібний / сирій пов'язаний зі сферою небесного й божественного, а з іншого – має хтонічну природу. Отже, у колядках подібного типу пояс відіграє сакральну роль. Прикметно, що в текстах, контамінованих під впливом християнської традиції, пастух ніколи не буває підперезаним. Можливо, це пов'язано з втратою зв'язку персонажа з потойбічним світом і переходом до вищої позитивної істоти – святого.

Як ми вже зазначали, окрім пояса, ще одним атрибутом пастуха є музичний інструмент. Звук у скотарській обрядовості є сакральним, виконує захисну і продукувальну функції, що має благотворно вплинути на плідність худоби, домашньої птиці, роїння бджіл тощо. Тому трубі, що належала пастуху, надавалась магічна захисна сила. У Карпатах були поширені обходи пастухів на свята, під час яких вони грали на музичних інструментах, виконували вітальні пісні, за що отримували щедрі подарунки від господарів [15, с. 340–341].

Звернімо увагу, що музичні інструменти пастуха розташовані на правому боці: «*Носять собі три трубочці, / Три трубочці при правім боці*». Беручи до уваги опозицію «правий – лівий», варто зазначити, що *правий* набуває позитивного значення (щастя, здоров'я, удача, родючість тощо), тоді як *лівий* має негативну семантику (хвороба, неврожай, невдача і т. ін.). Так, згадування чарівного музичного інструмента пастуха на правім боці актуалізує думку про продукувальний характер звуку та його магичність.

У текстах колядок та щедрівок знаходимо такі назви на позначення чарівного магічного інструмента пастуха: «*трубоньки*», «*трумбетки*», «*трубочці*», «*трубочки*», «*трубойки*», «*трумбеточки*», «*трубіці*», «*трумбітки*», «*труби*». Причому в досліджуваних текстах засвідчуємо використання пастухом неодмінно трьох труб, що ще раз підкреслює сакральність музичного інструмента та звуку зокрема. Число три визначає вертикальну структуру світу й означає сукупність верхнього – середнього – нижнього просторів.

Важливе значення в колядках та щедрівках надається матеріалу, з якого виготовлені магичні труби пастуха. Зокрема, музичні інструменти змайстровані з різноманітних металів: *мідь, золото, мосяж (латунь), цина (олово), срібло*, а також зроблені зі *скла*; з *дерева: яворові, дубові, горіхові, берестові*; з *природних матеріалів: рогові, зуброві, кістяні*. У колядкових текстах, контамінованих під впливом християнської традиції, іноді фіксуємо назви незвичних матеріалів, з яких змайстровані музичні інструменти пастухів-святих: «*В Святого Юра з буйного тура, / В Господа Бога а з однорога*»; «*В Святого Дмитра трубочка хитра, / А в Миколая с сирого вая...*».

У деяких контекстах відзначаємо чітку кореляцію між матеріалом, з якого зроблена труба, і тим, куди лине її звук. Так, майже в усіх досліджених колядках золота труба виказує зв'язок із вищим священним простором: «*Ой як затрубить й а в золотую, / То чути ж було по під небеса, / По під небеса аж на небеса*»; «*Як затрубить (ть) в золотистую, / Б'є голосами під небесами*». Проте в деяких контекстах спостерігаємо, на перший погляд, певну невідповідність, оскільки ознакою небесного царства є музичні інструменти зі скла та міді: «*Як ми затрубить у золотую, / Чути ми, чути по долинках і зворинках. / Як ми затрубить у скаляную, / Чути ми, чути по під небеса та й на небеса*»; «*Одна трумбітка горіхова, / Друга трумбітка мідяная, / А третя трумбітка золотая. / <...> Як заграє в другу трумбітку / Пустив голосок по під небесам; / В третю трумбітку як заграє, / Пустив голосок аж на той світок*». Загалом жовтий колір золота та статус першою серед дорогоцінних металів на символічному рівні отожднюють його із сакральним світом. Заміна в останньому контексті *золотого, білого* на *мідний, скляний* може бути пов'язана із загальним уявленням про них як про такі, що завдяки своєму кольору й блиску, прозорості зіставляються зі світлом, небесними світилами, божественним началом.

У колядках, змінених під впливом християнства, можемо простежити чітку кореляцію між пастухом-святим і тим, які дії відбуваються внаслідок його гри на трубі. Так, зокрема, з образом Святого Юрія, покровителя скотарства та землеробства, пов'язане пробудження природи й усього живого: «*А як затрубив да й Святий Юрій, / Усі ся ліси зазеленіли*»; «*А як затрубив та Юрій Святий – / Всю кригу розбив, все дерево розвив*»; «*Гой як затрубит ба-й святий Юрій, / Ба й святий Юрій й-а в роговую, / Підут голоса й-а в темні ліса, / Гори долини подзеленіют, / Гой усі пташки порозніміют, / Порозніміют, повілітают, / Повілітают, красно співають*». За віруваннями українців, у день Святого Юрія вся природа наповнюється плодючою силою. Уважали, що Юріїв день завершує низку аграрно-магічних обрядів, пов'язаних із закликком врожайності [15, с. 310]. Згадується в колядках та щедрівках й образ Святого Миколая (Миколи Зимового): «*А як затрубив Святий Микола, / То всі се гори ба й забіліли*»; «*Гой як затрубит святий Николай, / Святий Николай й-а в мізяную, / Підут голоса й-а в темні ліса, / Гори долини й-аж побіліют, / Гой усі пташки позаніміют, / Позаніміют, позалітают, / Позалітают тай ниспівають*». Уважалось, що в день Миколи Зимового починається справжня зима Восени вшановують Святого Дмитра, він теж знаменує майбутній прихід зими: «*Гой, як затрубив Святий Дмитрій – / Гори долини всі в біль ся вкрили*»; «*А як затрубив ба й Святий Дмитро, / Земля замерзла, ліс засушивсе*». Прикметно, що в Дмитрів день наші предки примічали характер майбутньої зими й погоду на наступні пів року. З образом Господа Бога в колядках та щедрівках пов'язані всі найліпші зміни у світобудові: «*А як затрубив сам Господь з неба – / Врадувалася на рілі скиба, / На рілі скиба, у морі риба, / У морі риба, у горах зело, / У горах зело, у стогах зерно; / Всі ся церквоці поодтворюали, / Всі ся свічечки позажигали...*»; «*А як затрубив сам Святий Господь, / Вдарили голоса по під небеса, / Божі се церкви поотворюали / Святи се свічки всі засвітили...*». Так, у досліджених колядках в образі пастуха відбиті ті уявлення про святих, які закріпились в українській народній свідомості.

Висновки з дослідження і перспективи подальших пошуків у даному науковому напрямку. Отже, образ пастуха в колядкових піснях є архаїчним, він увібрав весь спектр народних уявлень про сакральних істот – охоронців худоби. У язичницьких колядках образ пастуха є амбівалентним, у контамінованих – суто позитивний. Досліджено функції головних атрибутів пастуха – пояса та музичного інструмента, з'ясовано їхній зв'язок із магичною сферою та прагматикою колядкового фольклорного жанру.

Проведене дослідження накреслює перспективи подальшої реконструкції архаїчних мовних образів на матеріалі української усної народної словесності.

Література:

1. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. Львів : Друкарня товариства ім. Шевченка, 1876. 80 с.
2. Грушевський М. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. Київ, 1993. Т. 1. 392 с.
3. Маліков В. В. Вплив обрядової практики на звичаєво-правовий інститут наймитів українців другої половини XIX – початку XX століть. *Вісник НТУ «ХПИ»*. 2013 № 69(1042). С. 37–45.

4. Тиводар М.П. Традиційне скотарство українських Карпат другої половини XIX – першої половини XX ст. : дис. ... доктора іст. наук. : 07.00.07 / Ужгородський державний університет. Ужгород, 1993. 293 с.
5. Календарна обрядовість у життєдіяльності етносу. Збірка наукових праць. Матеріали міжнародної наукової конференції «Одеські етнографічні читання». Одеса, 2011. 383 с.
6. Етимологічний словник української мови: в 7 т. / редкол. О. С. Мельничук та ін. Київ : Наук. думка, 1982–2012.
7. Войтович В. М. Українська міфологія. Київ : Либідь, 2002. 662, [1] с.
8. 100 найвідоміших образів української міфології / під заг. ред. О. Таланчук. Київ: Орфей, 2002. 448 с.
9. Жайворонок В. Знаки української етнокультури : Словник-довідник. Київ : Довіра, 2006. 703 с.
10. Ковтун Н. М. Співвідношення образу бога Перуна з архетипом культурного героя в українській духовній традиції. *Історія. Філософія. Релігієзнавство*. 2010. № 3–4. С. 43–47.
11. Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис К. : Оберіг, 1993. 310 с.
12. Колядки та щедрівки: зимова обрядова поезія трудового року / упоряд. О. І. Дей. Київ : Наукова думка, 1965. 804 с.
13. Грушевський М. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. Київ, 1993. Т. 1. 392 с.
14. Шуляк С.А. Відображення у текстах українських замовлянь епітетних словосполучень. https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/6789/6585/1/Vidobrazhennya_u_tekstah_ukrayinskih_zamovlyan_epitetnih_slovopoluchen.pdf
15. Войтович В. Генеалогія богів давньої України. Рівне : Видавець Валерій Войтович, 2007. 556 с.

Khomik O., Kapustianska S. The linguistic image of a shepherd in Ukrainian carols

Summary. The article is an attempt to reconstruct the linguistic image of a shepherd in the texts of Ukrainian

carols, to study nominations for this image, to analyse the symbolic functions of the shepherd and his main attributes, in particular the belt and the musical instrument. It is found that the archaic image of the shepherd has undergone a significant transformation due to the influence of Christianity. In primitive carols, the shepherd appears as an ambivalent creature that combines alien and human space, his sheep are the souls of ancestors who come to people's homes during winter holidays. In the contaminated carols, the image of the shepherd acquires a meiorative value, and is replaced by the saints who protect cattle – St George the Victorious (Hryhorii, Yurii, Yehorii, Yahorii), St Nicholas the Wonderworker, St Vlasii, or the Lord himself. In these texts, there is a clear correlation between the shepherd-saint and the actions that occur in nature as a result of his playing the trumpet.

The analytical nominations for the shepherd are majestic (*grechnyi, pyshnyi, hordyi*, etc.), often supplemented by epithets of colour (*white, silver*, etc.), which is due not only to the carol tradition, but also to the indication that the shepherd is a guest, a stranger. The sacred number 3 in the analysed names of the shepherd and his attributes indicates both the perfection of the cattle guardians and the vertical structure of the universe, and can be revealed implicitly and explicitly (*try vivcharyky; try uzhyvky; one trumpet is gold, the second is silver, the other is khytra (cunning)*).

The magical attributes of the shepherd, such as the belt and the musical instrument, are also transformed. In particular, it is important to note that in Christianised carols, the holy shepherds are never girded. This is probably due to a complete change in their status role – from «a stranger among their own» to a sacred representative of the supernatural world. In the folk tradition, the shepherd's musical instrument and its sound are magical, performing primarily protective and productive functions.

Key words: carols, linguistic image of a shepherd, nominations, symbolic functions, contamination, Christianised texts.